

تمهید سازوکارهای حمایت از دانش سنتی در ایران

با بهره‌گیری از تجربیات کشور هند

ناصر الله وکیل جزئی *

منوچهر توسلی نایینی **

رسول مظاهری کوهانستانی ***

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۴/۱۲ - تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۰۷/۱۷

DOI: 10.22096/LAW.2020.109734.1473

چکیده

دانش سنتی گونه‌ای از علم و تجربه و ثمره سال‌ها تجربه‌اندوزی جوامع بومی و محلی در مناطق جغرافیایی معین است. با گسترش روزافزون مبادلات تجاری در عرصه بین‌المللی، ضرورت حمایت از این دانش بیش‌ازپیش احساس می‌شود. تلاش‌های کمیته بین‌الدولی منابع ژنتیکی، دانش سنتی و فرهنگ مردم به‌عنوان یکی از کمیته‌های زیرمجموعه سازمان جهانی مالکیت فکری که از سال ۲۰۰۰ میلادی برای تدوین سند بین‌المللی حمایت از دانش سنتی شروع شده، همچنان ادامه دارد و کشورهای مختلف نیز به‌موازات آن در حقوق داخلی خود اقداماتی برای حمایت از دانش سنتی داشته‌اند. در ایران نیز شورای سیاست‌گذاری حقوق مالکیت فکری، درصدد تهیه پیش‌نویس لایحه حمایت از دانش سنتی است. این پژوهش به دنبال آن است که

* دکتری حقوق خصوصی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران. «نویسنده مسئول»
Email: allahvakil@ase.ui.ac.ir

** دانشیار گروه حقوق، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.
Email: Tavassoli@ase.ui.ac.ir

*** استادیار گروه حقوق، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.
Email: r.mazaheri@ase.ui.ac.ir

آیا ایران می‌تواند از تجربه هند در حمایت از دانش سنتی در قانون‌گذاری و اجرا استفاده کند؟ نتیجه به‌دست‌آمده بیان می‌دارد از آنجا که کشور هند سال‌ها پیش در زمینه حمایت از دانش سنتی اقدام نموده و پیشرفت‌هایی در عرصه داخلی و بین‌المللی داشته است، با توجه به قرابت‌های تاریخی و فرهنگی و حقوقی هند و ایران، تجربیات این کشور می‌تواند در زمینه قانون‌گذاری و بیش از آن در زمینه تمهید سازوکارهای اجرایی جمع‌آوری و تثبیت اطلاعات و حمایت از دانش سنتی ایران به‌عنوان یکی از منابع غنی دانش سنتی در قاره آسیا مفید واقع شود. این پژوهش با نگاهی به تجربیات هند در خصوص تدوین و پیاده‌سازی نظام دانش سنتی، پیشنهادهایی را برای تمهید سازوکارهای این موضوع در ایران، از جمله روش جمع‌آوری و نگهداری بانک اطلاعات دانش سنتی ارائه می‌دهد.

واژگان کلیدی: دانش سنتی؛ مالکیت فکری؛ دانش سنتی هند؛ وایوو.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مقدمه

دانش سنتی عبارت است از: دانش، اطلاعات، مهارت‌ها، رویه‌ها و دانش فنی مرتبط که در یک جامعه تولیدشده، توسعه پیدا کرده و از نسلی به نسل دیگر منتقل شده است. دانش سنتی^۱ که از آن به دانش فنی بومی،^۲ دانش بومی،^۳ دانش روستایی^۴ و علم قومی (مردمی)^۵ نیز تعبیر می‌شود گونه‌ای از علم و تجربه است که پس از سال‌ها تجربه‌اندوزی جوامع بومی و محلی در مناطق جغرافیایی خاص به وجود آمده و مجموعه‌ای از سازگارترین و بهترین روش‌های استفاده از امکانات برای زندگی در محیط‌های خاص است و عموماً به صورت تجربی و شفاهی و سینه‌به‌سینه از نسلی به نسل دیگر انتقال یافته است.^۶

در این حوزه، کشورمان دارای پیشینه بسیار قوی است و دانش اقوام مختلف درباره کاربرد دارویی گیاهان بسیار متنوع و غنی است. گیاه‌شناسی، جانورشناسی، مهارت‌ها و حرفه‌های دستی، روش‌های مختلف کشاورزی سنتی،^۷ طب، تولید مصنوعات مختلف، داروسازی و ... از نمونه‌های مختلف این دانش است. دانش ژنتیک، ارقام سودمند گونه‌های گیاهی، کشاورزی ارگانیک، طب سنتی، معماری سنتی، آبیاری سنتی و صدها دانش دیگر از جمله مصادیق سرمایه‌های دانش سنتی، به‌ویژه در مناطق روستایی و عشایری است.^۸ موافقت‌نامه جنبه‌های تجاری حقوق مالکیت فکری^۹ (تریپس) به‌عنوان یکی از موافقت‌نامه‌های مهم سازمان تجارت جهانی به شمار می‌آید.^{۱۰} این موافقت‌نامه از سویی، با توجه به اختلاف منافع کشورهای توسعه‌یافته و درحال توسعه، ظرفیت حمایت از دانش سنتی به مفهوم کامل آن را به همراه ندارد^{۱۱}

1. Traditional Knowledge.

2. Indigenous Technical Knowledge.

3. Indigenous Knowledge.

4. Rural Knowledge.

5. Peoples Science.

6. See: Chambers, 1983: 58.

۷. نک: سالمی قمصری، ۱۳۸۷: ۱۲۵.

۸. نک: حبیبی، ۱۳۸۶: ۵۷.

9. Trade Related Aspects of Intellectual Property (TRIPS).

۱۰. نک: ساعدوکیل، ۱۳۸۸: ۳۵.

۱۱. نک: شهاب‌الدین و دیگران، ۱۳۹۲: ۲۵۹.

و از سوی دیگر، کمیته بین‌الدولی مالکیت فکری منابع ژنتیکی، دانش سنتی و فرهنگ مردم^۱ که به‌عنوان یکی از کمیته‌های زیرمجموعه واپیو از سال ۲۰۰۰ میلادی موضوعات یادشده را دنبال می‌کند تاکنون به مصوبه‌ای نهایی برای حمایت از این سه موضوع دست نیافته است. البته کشورهای صنعتی نیز با ایجاد یک کمیته دائمی در این خصوص مخالف بوده‌اند.^۲ به‌موازات اقدامات بین‌المللی، کشورهای مختلف در زمینه تدوین قواعد و مقررات مربوط به حمایت از دانش سنتی در حقوق داخلی خود اقداماتی را انجام داده‌اند.

پژوهش‌های انجام‌شده نشان می‌دهد کشور ما نیازمند نظام خاص حمایت از دانش سنتی می‌باشد و نظام‌ها و ضوابط موجود قادر به حمایت همه‌جانبه از دانش سنتی نیستند؛^۳ البته لزوم حمایت دائمی از دانش سنتی، اختصاص نظام خاص حمایت از دانش سنتی را تقویت می‌کند.^۴

کشور هند دارای منابع غنی دانش سنتی می‌باشد و در ثبت اختراعات مبتنی بر دانش سنتی مورد سوءاستفاده قرار گرفته است.^۵ این کشور در طراحی نظام حقوقی خاص حمایت از دانش سنتی و تصویب مقررات ملی و ایجاد سازوکارها و ساختارهای اجرایی مربوط به آن، ازجمله نمونه‌های موفق در جامعه جهانی بوده است. در حقوق داخلی ایران به‌رغم وجود مصادیق بیشمار دانش سنتی و اهمیت بسیار آن در توسعه اقتصادی و اجتماعی، اقدام عملی قابل توجهی صورت نگرفته است و اخیراً اقدامات اولیه در زمینه تهیه پیش‌نویس لایحه حمایت از دانش سنتی در دستور کار شورای سیاست‌گذاری مالکیت فکری در وزارت دادگستری قرار گرفته است که علی‌القاعده تصویب نهایی آن چند سال به طول خواهد انجامید. با عنایت به قرابت‌های فرهنگی، جغرافیایی و تاریخی میان ایران و هند و تجربیات موفق کشور هند در زمینه وضع قواعد داخلی حمایت از دانش سنتی، مستندسازی دانش سنتی و ارتباط نظام‌مند با نهادهای بین‌المللی مالکیت فکری، به نظر می‌رسد نظام حقوق مالکیت فکری ایران در طراحی و پیاده‌سازی نظام حمایت از دانش سنتی، می‌تواند در این سه حوزه، از تجربیات هند الگوهای

1. Intergovernmental Committee on Intellectual Property and Genetic Resources, Traditional Knowledge and Folklore (IGC).

2. See: Robinson, 2017: 21.

۳. نک: زاهدی و دیگران، ۱۳۹۰: ۱۶۰.

4. See: William, 2003: 471 & 517-518.

5. See: Babu, 2018: 151.

تمهید سازوکارهای حمایت از دانش سنتی در ایران ... / الله وکیل جزئی و دیگران ۶۳

مناسبی به دست آورد. در این پژوهش، نخست مراحل تصویب و پیاده‌سازی نظام دانش سنتی در کشور هند مورد بررسی قرار گرفته است و سپس پیشنهادها و مربوط به مراحل تدوین قواعد و مستندسازی نظام دانش سنتی در ایران بررسی می‌گردد.

۱- حمایت از دانش سنتی در کشور هند

هند به‌عنوان دومین کشور پرجمعیت و سومین قدرت اقتصادی جهان، دارای تاریخ و فرهنگ بسیار کهن و پرباری است که به ۳۰۰۰ سال پیش از میلاد می‌رسد. هند سرزمین نژادها، زبان‌ها، آیین‌ها و فرهنگ‌های فراوان و گوناگون است. در هند صدها زبان و هزاران گویش و لهجه وجود دارد. افزون بر دو زبان هندی و انگلیسی که در قانون اساسی این کشور زبان رسمی اعلام شده است، ۲۲ زبان دیگر در یک یا چند ایالت موقعیت زبان رسمی را دارند. ویژگی‌های یادشده این کشور را به یکی از کانون‌های غنی دانش سنتی و خصوصاً طب سنتی تبدیل کرده و توجه به آن از جنبه‌های مختلف حقوقی و اقتصادی اهمیت زیادی یافته است. در بسیاری از موارد، به‌ویژه در روش‌های سنتی درمانی یک دستورالعمل مداوم در خصوص یک بیمار معین از قدیم تجویز شده، به‌طور مداوم و سنتی برای دیگر موارد استفاده و تکرار شده است و به یک دانش سنتی تبدیل شده و حتا به کشورهای دیگر نیز به‌عنوان یک دانش منتقل شده است.^۱

به‌موازات تصویب کنوانسیون‌های بین‌المللی در حمایت از مالکیت فکری، نظام حقوقی کشورهای مختلف به‌تناسب اوضاع داخلی خود، به وضع قوانین و مقررات مرتبط با دانش سنتی روی آورده‌اند. در دو دهه گذشته، به‌ویژه با تلاش‌های وایبو و به‌واسطه الزاماتی که پیوستن به کنوانسیون‌های بین‌المللی برای آن‌ها در زمینه تغییر و همسویی قوانین ملی ایجاد کرده، این موضوع شدت یافته است؛ البته بدیهی است که پتانسیل کامل حمایت از دانش سنتی هنگامی به کار گرفته می‌شود که مکانیزم حفاظت بین‌المللی کارآمد به وجود آید.^۲ کشور هند به‌واسطه منابع غنی، دانش سنتی و گستردگی آن از کشورهای پیشتاز در این عرصه بوده و موفقیت‌های زیادی به دست آورده است. در این بخش، ابتکارات و اقدامات هند در زمینه حمایت از دانش سنتی مورد بررسی قرار می‌گیرد.

1. See: Hanson & Pomata, 2017: 1-25.

2. See: Aman Gebru, 2017: 90.

۱-۱- اقدامات اولیه

سابقه اقدامات جدید هند در زمینه حمایت از دانش سنتی به مذاکرات دور اروگونه که در سال ۱۹۹۵ به تأسیس سازمان جهانی تجارت انجامید، برمی گردد. از آنجا که بر اساس مقررات مربوط به ایجاد سازمان جهانی تجارت، کشورهای عضو موافقت نمودند سیاست‌های مربوط به کشاورزی خود را هماهنگ کنند، کشور هند اقدامات خاصی را در این زمینه شروع نمود. پیمان بین‌المللی منابع ژنتیک برای مواد غذایی و کشاورزی^۱، منابع ژنتیکی گیاهی را به‌عنوان میراث مشترک بشر، به رسمیت شناخته است. ماده یک این معاهده بیان می‌دارد: هدف این معاهده، حفظ و کاربرد پایدار منابع ژنتیکی گیاهی برای غذا و کشاورزی و تقسیم منصفانه و مطلوب منافع ناشی از کاربرد آن‌ها، برای کشاورزی و امنیت غذایی پایدار، هماهنگ با کنوانسیون تنوع زیستی است. در این زمینه در سال ۱۹۸۵ میلادی در کشور هند پویش بذر ایجاد گردید و به دنبال اتخاذ سیاست‌های حمایت از بذر در سال ۱۹۸۸ و سیاست آزادی اقتصادی در سال ۱۹۹۰ و پیرو تحولات ملی و بین‌المللی، هند مجبور شد به منظور محافظت از منافع گیاهان و همچنین حمایت از حقوق کشاورزان در سال ۲۰۰۱ قانون حفاظت از حقوق گیاهان و حقوق کشاورزان^۲ و در سال ۲۰۰۲ قانون تنوع زیستی را به تصویب برساند.^۳

۱-۲- اقدامات پیشگیرانه

از نخستین اقدامات مربوط به حفاظت از دانش سنتی در هند، مجموعه‌ای از استراتژی‌های تدوین شده است که به کمک آن‌ها این اطمینان حاصل می‌گردد که از استفاده غیرقانونی حقوق مالکیت فکری ناشی از دانش سنتی جلوگیری به عمل می‌آید و حقوق مالکان دانش سنتی مورد حفاظت قرار می‌گیرد. با توجه به اینکه دانش سنتی در حقیقت مالکیت جمعی جوامع محلی دارنده این دانش به شمار می‌آید، نظام حقوقی هند در استقرار نظام حمایت از دانش سنتی رویکرد حفاظت مثبت و انگیزشی را اتخاذ نموده و به اقدامات دفاعی و پیشگیرانه توجه نموده است. به این منظور، این کشور از دو مسیر جدی بهره‌گیری کرده است؛ استفاده از ابزار و

2. The International Treaty on Plant Genetic Resources for Food and Agriculture (ITPGRFA).

3. Protection of Plant Varieties and Farmers' Rights Act (PPVFR).

3. Available at: https://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/14508/9/09_chapter%203.pdf.

تمهید سازوکارهای حمایت از دانش سنتی در ایران ... / الله وکیل جزئی و دیگران ۶۵

امکانات دولت و جامعه. دولت با استفاده از ظرفیت قانون‌گذاری و ایجاد سازوکارهای اجرایی و نظارتی از یک سو و جامعه و مردم از طریق فرهنگ‌سازی و جلب مشارکت و بهره‌مندی از منافع و مزایای استفاده از دانش سنتی از سوی دیگر، در این مسیر نقش داشته‌اند و مهم اینکه این دو مسیر به اتفاق و همکاری یکدیگر طی شده است.

امروزه موضوع مهم برای جوامع بومی، برگشت منافع دانش سنتی توسط شرکت‌ها و استفاده‌کنندگان عمده دانش سنتی است.^۱ سیاست‌های در نظر گرفته شده توسط نظام حقوقی هند در صدد تضمین توانایی دسترسی و استفاده مجدد و مجاز از دانش سنتی است. تعیین راهکاری که استفاده از دانش سنتی با رعایت حقوق دارندگان آن همراه باشد و جلوگیری از سوءاستفاده از دانش سنتی، جزء رئوس اقدامات پیشگیرانه است. استفاده از دانش سنتی باید با موافقت قبلی آگاهانه دارندگان صورت گیرد. همچنین منافع استفاده از دانش سنتی باید به صورت آگاهانه میان دارندگان (جوامع محلی مالک دانش سنتی) و بهره‌برداران از طریق انعقاد موافقت‌نامه‌ها یا تنظیم قراردادهایی به اشتراک گذاشته شود. بهره‌مندی از این مزایا می‌تواند به صورت پولی و غیر پولی باشد. از دیگر موارد مورد توجه در برنامه حفاظت پیشگیرانه نظام حمایت از دانش سنتی هند، حفاظت از دانش سنتی در همه مراحل با حقوق منابع ژنتیکی^۲ و نمودهای فرهنگ عامه^۳ است و این سه موضوع باید به صورت هماهنگ در کشور دنبال شود.

۱-۳- اقدامات در حوزه قانون‌گذاری

از مهم‌ترین اقداماتی که برای حمایت از دانش سنتی در کشور هند انجام شده وضع قوانین و مقررات مرتبط است.

در بخش سوم قانون اختراعات سال ۱۹۷۰ هند که در قانون ۲۰۰۲ نیز عیناً تکرار شده، این است که دانش سنتی یا اطلاعاتی که از تجمع یا تکثیر خواص شناخته‌شده یک ماده به طور سنتی به دست آمده باشد، به عنوان یک اختراع مورد شناسایی قرار گرفته است؛^۴ بنابراین در قانون‌گذاری هند، توجه به دانش سنتی دست‌کم دارای پنجاه سال سابقه است.

1. See: Sentina, 2017: 17.

2. Genetic Resources (GRs).

3. Traditional Cultural Expressions (TCEs).

4. Available at: <https://wipolex.wipo.int/en/text/200356>.

در قانون تنوع زیستی ملی هند که در سال ۲۰۰۲ تصویب و از پنج فوریه ۲۰۰۳ لازم‌الاجرا شده است، موضوع به اشتراک‌گذاری منصفانه و عادلانه مزایای ناشی از به‌کارگیری منابع بیولوژیکی، دانش و موارد مرتبط با آن با توجه به غنای تنوع زیستی هند و دانش سنتی مرتبط با آن مورد توجه قرار گرفته است. در بند چهار فصل دو، انتشار دانش سنتی برای موضوعات علمی در چهارچوب پژوهش‌ها و کارگاه‌ها و سمینارها متناسب با دستورالعمل دولت مرکزی مجاز شمرده شده است؛ لیکن هرگونه انتشار و یا اشاعه دانش سنتی برای اهداف تجاری باید برابر مقررات مصوب و با مجوز سازمان تنوع زیستی هند و تضمین حقوق مالکان دانش سنتی صورت گیرد. به‌موجب بند ۴-۱۸ از فصل چهار این قانون، اداره ملی تنوع زیستی هند می‌تواند با اعطای حقوق مالکیت فکری در هر کشور خارجی به منابع زیست‌شناختی به‌دست‌آمده در هند و دانش‌های مرتبط با آن مخالفت کند. لزوم حصول توافق میان متقاضیان استفاده از دانش سنتی و مالکان و ایجاد صندوق حمایت از تنوع زیستی از دیگر موارد مورد توجه در این قانون است.^۱

بسیاری از جوامع بومی و محلی که تجسم نوع زندگی سنتی هستند، وابستگی نزدیکی به منابع زیستی دارند و هویت این جوامع به مطلوبیت حفاظت از تنوع زیستی و استفاده پایدار از گونه‌ها و ارقام گیاهی برای غذا و کشاورزی وابسته است. هویت فرهنگی اقوام بومی و محلی، ریشه‌ای عمیق در محیط‌زیست دارد. تنوع زیستی برای جوامع محلی و مردمان بومی به دلیل وابستگی به غذا، دارو و پناهگاه این جوامع به محیط‌زیست، دارای ارزش بسیار بالایی است.^۲

پس از الحاق هند به موافقت‌نامه تریپس، به‌موجب بند ۳ ماده ۲۷ تریپس، این کشور ملزم به حفاظت از انواع گیاهان، به‌وسیله یک حق ثبت اختراع یا یک سیستم صحیح مؤثر برای آن گردید. از این رو، قانون حفاظت از گیاهان دارویی و حقوق کشاورزان^۳ در سال ۲۰۰۱ توسط دولت هند تصویب شد. در ماده ۲ این قانون، حفاظت از روش‌های سنتی کشت گیاهان که توسط کشاورزان مورد استفاده قرار می‌گیرد، مورد توجه قرار گرفته و جزئی از اهداف این قانون تلقی شده است. قانون نشانه‌های جغرافیایی هند^۴ که در سال ۱۹۹۹ به تصویب رسیده، قانون دیگری است که

1. Available at: <https://wipolex.wipo.int/en/text/200356>.

2. See: Kloppenburg, 1988: 189.

3. Protection of Plant Varieties and Farmers' Rights Act (PPVFR).

4. The Geographical Indications of Goods (Registration and Protection) ACT, 1999.

تمهید سازوکارهای حمایت از دانش سنتی در ایران ... / الله وکیل جزئی و دیگران ۶۷

موجب گردید دانش سنتی هند مورد توجه قرار گیرد. قانون قبائل اولیه و دیگر ساکنان سنتی جنگل (شناسایی حقوق جنگل) ^۱ به منظور تأمین حقوق قبایل و افرادی که ساکن خانه‌های جنگلی، از جمله ساکنان سنتی جنگل‌ها هستند، در سال ۲۰۰۶ تصویب گردید. در بند k ماده سه این قانون حق دسترسی به تنوع زیستی و حقوق جمعی مالکیت فکری و دانش سنتی مربوط به تنوع زیستی و تنوع فرهنگی، از جمله حقوق ساکنان سنتی جنگل مورد شناسایی قرار گرفته است.^۲

۱-۴-۱- ایجاد ساختار سازمانی

دستیابی به اهداف ترسیم‌شده در قوانین مربوط به حوزه دانش سنتی و تنوع زیستی در پهنه گسترده‌ای همچون کشور هند مستلزم ایجاد تشکیلات منسجم و هدفمند و کارآمد سازمانی است تا بتواند مأموریت‌های خود را به خوبی به انجام رساند. در این زمینه تشکیلات زیر با یک ارتباط طولی ایجاد شده است. البته گستردگی کشور و تنوع جوامع محلی چالش‌هایی اجرایی را ایجاد کرده است.^۳

۱-۴-۱- سازمان ملی تنوع زیستی^۴

سازمان ملی تنوع زیستی در سال ۲۰۰۳ توسط دولت مرکزی هند برای اجرای قانون تنوع زیستی هند (۲۰۰۲) تأسیس شد. سازمان ملی تنوع زیستی یک نهاد قانونی است و برای دولت هند در زمینه‌های حفاظت، استفاده پایدار از منابع بیولوژیک و به اشتراک‌گذاری عادلانه و منصفانه از مزایای ناشی از به‌کارگیری منابع بیولوژیک، فعالیت‌های تشویقی، نظارتی و مشاوره‌ای انجام می‌دهد و مدیریت این امر را به‌عنوان یک نهاد ملی بر عهده دارد. برنامه‌ریزی برای ارائه خدمات در ۲۹ ایالت کشور و ارائه مشاوره به آن‌ها، مدیریت بانک‌های اطلاعاتی، حمایت و هدایت کمیته‌های محلی، تعیین چگونگی ارتباط با شرکت‌ها و هندی‌های غیر ساکن^۵ و صدور مجوز برای هر شخصی که به دنبال استفاده از حقوق مالکیت فکری ناشی از دانش سنتی و منابع زیستی مربوط به هند است جزء وظایف

1. The Scheduled Tribes and Other Traditional Forest Dwellers (Recognition of Forest Rights) Act, 2006.

2. See: Pratibha, 2004: 392.

3. See: Lakshmanan, 2018: 275.

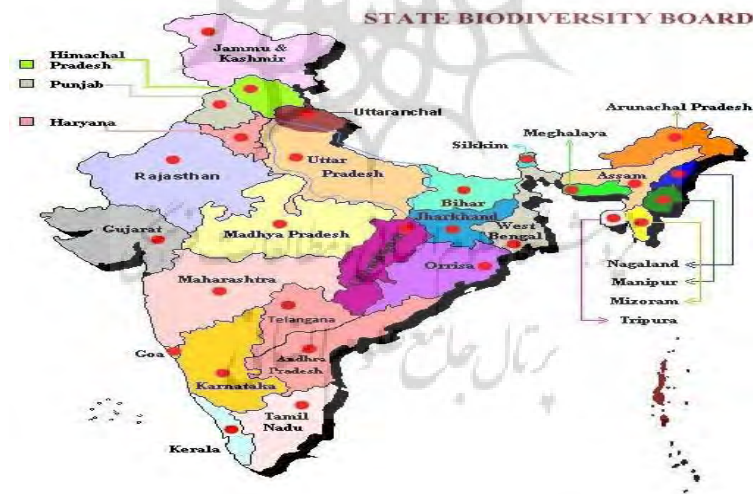
4. National Biodiversity Authority (NBA).

5. Non-Resident Indian (NRI).

این سازمان به شمار می‌آید. این سازمان از دبیرخانه، مدیریت شوراها، مدیریت کمیته‌های محلی و کمیته‌های تخصصی تشکیل شده است.^۱

۱-۴-۲- شورای ایالتی تنوع زیستی^۲ (SBB)

به موجب ماده ۷ قانون تنوع زیستی هند، اجازه دسترسی به شهروندان هند، شرکت‌ها، انجمن‌ها و غیره و سازمان‌های ثبت شده در هند بر مبنای «ارزیابی پیشین» به شورای ایالتی تنوع زیستی هند واگذار شده است. این شوراها در هر ایالت تشکیل می‌شود و وظیفه اجرای دستورالعمل‌های ارسالی سازمان ملی، تنظیم برنامه‌ها و بررسی درخواست‌های شهروندان برای استفاده تجاری از منابع زیستی و دانش سنتی مربوط، حفاظت از تنوع زیستی، استفاده پایدار از اجزای آن و به اشتراک گذاری عادلانه منافع ناشی از به‌کارگیری منابع بیولوژیک و مدیریت و نظارت بر این امور در سطح ایالت را به عهده دارند و به سازمان ملی نیز مشورت‌های لازم را ارائه می‌دهند. بدیهی است صدور مجوز بهره‌برداری برای افراد غیر هندی در اختیار سازمان ملی قرار دارد (نقشه شماره ۱).^۳

1. Available at: <https://www.cbd.int/doc/meetings/abs/icnp-03/presentations/icnp-3-India-H-Pande.pdf>.
2. State Biodiversity Board (SBB).
3. Available at: <http://nbaindia.org/link/241/34/1/SBBs.html>.

۱-۴-۳- کمیته‌های مدیریت تنوع زیستی محلی^۱

مسئولیت حفاظت و استفاده پایدار از تنوع زیستی و مستندسازی آن از جمله حفاظت از زیستگاه‌ها، حفاظت از نژادهای زمینی، گونه‌های محلی و ارقام، سهام دامی و نژاد حیوانات و میکروارگانیسم‌ها و ثبت وقایع مربوط به دانش سنتی مربوط به تنوع زیستی و دریافت هزینه‌های مربوط به کمیته‌های محلی مدیریت تنوع زیستی واگذار شده است. این کمیته‌ها فرایند ثبت نام تنوع زیستی مردمی^۲ و در حقیقت جمع‌آوری و به‌روزرسانی و ثبت اطلاعات محلی را بر اساس دستورالعمل‌های شورای تنوع زیستی ایالت انجام می‌دهند. همچنین این کمیته‌ها درخواست‌های سازمان ملی و شورای ایالتی را پاسخ می‌دهند.^۳ در حقیقت نقطه اصلی حفاظت از تنوع زیستی و دانش مربوط به آن و حمایت از حقوق مالکان و ذینفعان همین کمیته‌های محلی گسترش یافته در کل کشور می‌باشند. از زمان تأسیس سازمان ملی تنوع زیستی و تشکیل شورای تنوع زیستی در ۲۹ ایالت هند، تاکنون تعداد ۱۳۹۸۳۱ کمیته محلی تشکیل شده است.^۴ تشکیل این کمیته‌ها به لحاظ اینکه خود افراد ذینفع محلی را با موضوع ثبت و بررسی و پیگیری و نظارت درگیر نموده، نقش مهم و مؤثری در پیاده‌سازی نظام حمایتی به عهده داشته است.

۱-۵- اقدامات اداری و اجرایی

با توجه به اهمیت زیادی که حمایت از تنوع زیستی و دانش سنتی مربوط به آن و منافع اقتصادی حاصله برای دولت هند داشته است و به موازات فعالیت جدی این کشور به عنوان یکی از اعضای فعال واپو در این زمینه، این کشور اقدامات اداری و اجرایی زیادی را برای مستندسازی اطلاعات و نهادینه کردن فرهنگ عمومی و ایجاد نقش فعال در مبادلات بین‌المللی به عمل آورده است.

مهم‌ترین اقدام در مستندسازی، ایجاد کتابخانه دیجیتالی دانش سنتی^۵ از سال ۲۰۰۲ میلادی است. با توجه به منابع غنی طب سنتی هند، این کتابخانه دیجیتالی گام مؤثری در جلوگیری از

1. Biodiversity Management Committees (BMCs).

2. The People's Biodiversity Registers (PBRs).

3. See: Gurdial, 2013: 1212.

4. Available at: <http://nbaindia.org/content/20/35/1/bmc.html>.

5. Traditional Knowledge Digital Library (TKDL).

سوء استفاده از طب سنتی در ادارات ثبت اختراعات بین‌المللی برداشته است و افزون بر آن، مراقبت‌های بهداشتی و سلامت بیشتر مردم هند به آن وابسته شده است. در سال ۲۰۰۰ از مجموع ۴۸۹۶ اختراع دارویی ثبت شده در اداره اختراعات آمریکا، حدود هشتاد درصد مربوط به هفت گیاه دارویی مربوط به کشور هند بوده است و این رقم در سال ۲۰۰۸ به حدود ۸۵۰۰۰ مورد رسیده است.^۱ همچنین در سال ۲۰۱۴ از ۱۰۰۰ پرونده ثبت اختراع دارویی مبتنی بر دانش سنتی هند، از اطلاعات کتابخانه دیجیتال استفاده شده و تعداد ۱۹۶ مورد تقاضای ثبت اختراع پس گرفته شده یا لغو گردیده است.^۲ پیدایش این سیستم به تلاش هند برای لغو ثبت اختراع خواص زخم‌زدایی در اداره ثبت اختراع و علائم تجاری ایالات متحده آمریکا^۳ برمی‌گردد. افزون بر این، بر اساس بررسی گروه محققان کتابخانه دیجیتال که در سال ۲۰۰۵ انجام شده است، برآورد گردید که سالانه حدود ۲۰۰۰ اختراع اشتباه در مورد سامانه‌های پزشکی هند در سطح بین‌المللی ثبت شده است، عمدتاً به این دلیل که دانش پزشکی دارویی سنتی هند که در زبان‌های محلی مانند سانسکریت، هندی، عربی، اردو، تامیل و غیره می‌باشد برای ادارات ثبت اختراع بین‌المللی قابل دسترس و شناسایی نبوده است. در این کتابخانه تاکنون حدود ۲۹۰ هزار فرم پزشکی از متون باستانی دارویی هند، یعنی آیوردا،^۴ سیدها،^۵ اونانی^۶ و یوگا به پنج زبان بین‌المللی یعنی انگلیسی، ژاپنی، فرانسوی، آلمانی و اسپانیایی به کمک سیستم طبقه‌بندی منابع دانش سنتی^۷ ثبت شده است.^۸

این سیستم توانسته است مشخصات و استانداردهای بین‌المللی برای تنظیم پایگاه‌های دانش سنتی را تهیه و در پنجمین جلسه کمیته بین‌الدولی منابع ژنتیک دانش سنتی و فولکلور و ایبو^۹ در سال ۲۰۰۳ به تصویب برساند. این کتابخانه بر مبنای ادغام رشته‌ها و زبان‌های مختلفی از جمله آیوردا، اونانی، سیدها، یوگا، سانسکریت، عربی، اردو، فارسی، تامیل، انگلیسی،

1. See: Chakraborty, 2016: 1341.

2. See: Suvapan, 2016: 97.

3. United States Patent and Trademark Office (USPTO).

4. Aurroda.

5. Sidhha.

6. Unani.

7. Traditional Knowledge Resource Classification (TKRC).

8. See: Manish, 2014: 48.

9. Intergovernmental Committee on Intellectual Property and Genetic Resources, Traditional Knowledge and Folklore (IGC)

تمهید سازوکارهای حمایت از دانش سنتی در ایران ... / الله وکیل جزى و دیگران ۷۱

ژاپنی، اسپانیایی، فرانسوی، آلمانی، علوم مدرن و پزشکی مدرن فعالیت می کند. راه اندازی این سیستم راهی برای حمایت از دانش سنتی به عنوان یک حقوق جمعی است.^۱

هم اکنون این سیستم به نه اداره ثبت اختراع بین المللی شامل اداره ثبت اختراعات اروپا، اداره ثبت اختراع و علامت تجاری ایالات متحده، اداره ثبت اختراعات ژاپن، اداره ثبت اختراعات بریتانیا، اداره مالکیت فکری کانادا، دفتر ثبت اختراعات آلمان، اداره مالکیت فکری استرالیا، اداره ثبت اختراع هند و اداره ثبت اختراع شیلی ارتباط دارد و مقدمات مربوط به انعقاد توافقنامه دسترسی به اداره مالکیت فکری روسیه و مالزی در حال انجام است.^۲ نتیجه این ارتباطات و رصد ثبت اختراعات بین المللی، ابطال حدود ۲۳۲ مورد از اختراعات ثبت شده است (جدول ۱).^۳

TKDL- Outcomes against misappropriation

Patent Office	No. of Cases (Withdrawn or revoked)
EPO	130
USPTO	25
IP Australia	04
CIPO	37
UKPTO	3
CGPDIM	20
Indian Patent Office	13
Total	232

SOURCE: [HTTP://WWW.TKDL.RES.IN/TKDL/LANGDEFAULT/COMMON/OUTCOMEMAIN.ASP?GL=ENG](http://www.tkdl.res.in/tkdl/langdefault/common/outcomemain.asp?GL=ENG)

به منظور محافظت از منافع هند در برابر هرگونه سوء استفاده احتمالی، اطلاعات این سیستم در برابر افشای اطلاعات حفاظت شده است. اطلاعات موجود در این سیستم باعث شده است که بسیاری از تقاضاهای ثبت اختراع که از مبانی دانش سنتی هند بهره گیری کرده اند، رد شود. از جمله شرکت بزرگ آون پروداکت^۴ که در سال ۲۰۱۶ حدود ۵٫۷ میلیارد دلار فروش داشته است در تقاضای ثبت اختراع مربوط به نوعی محصول آرایشی بهداشتی خود برای جوان سازی پوست ناکام ماند.^۵

1. See: Marislla, 2016: 10.

2. Available at: <http://www.tkdl.res.in/tkdl/langdefault/common/Abouttkdl.asp?GL=Eng>.

3. Available at: https://www.wipo.int/edocs/mdocs/tk/en/wipo_ipk_ge_2_16/wipo_ipk_ge_2_16_presentation_12javed.pdf.

4. Product Avon.

5. See: Bagley, 2019: 324.

به دنبال اهمیت یافتن کتابخانه دیجیتالی در حفاظت از دانش سنتی هند، موضوع تدوین مقررات خاص حمایت از دانش سنتی به صورت مشخص در قانون ثبت اختراع هند ظاهر گردید؛ هرچند این باور وجود دارد که مقررات پیچیده نظام ثبت اختراع کمکی به حفظ دانش سنتی در هند ننموده و آن را در انحصار شرکت‌های چندملیتی قرار داده است.^۱ در سال ۲۰۱۱، کنفرانس بین‌المللی سازمان جهانی مالکیت فکری با همکاری گروه توسعه منابع انسانی هند^۲ و شورای تحقیقات علمی و صنعتی هند^۳ استفاده از کتابخانه دیجیتالی دانش سنتی به عنوان یک الگو برای حفاظت از دانش سنتی را مورد پذیرش قرار داده است.^۴ بدیهی است اطلاعات این کتابخانه فراتر از موضوعات طب سنتی است و همه موارد مربوط به دانش سنتی را شامل می‌شود. ضمن آنکه ماده ۱۰ پروتکل ناگویا امکان طراحی یک مکانیسم به اشتراک‌گذاری چندملیتی در سطح جهانی را هم فراهم کرده است.^۵

۱-۶- ابلاغ سیاست ملی حقوق مالکیت فکری هند

دولت هند در تاریخ ۱۲ می ۲۰۱۶ سیاست‌های ملی حقوق مالکیت فکری این کشور را رسماً ابلاغ نموده است. در این ابلاغیه که نقشه راه مالکیت فکری هند به شمار می‌آید، موضوع حمایت از دانش سنتی در این زمینه‌ها مورد توجه قرار گرفته است. این سیاست‌ها عبارتند از:^۶

۱. توجه ویژه به همه‌ی موضوعات مالکیت فکری از جمله دانش سنتی به منظور رشد خلاقیت و توسعه دانش؛
۲. لزوم انطباق کلیه قوانین و مقررات با موافقت‌نامه تریپس و تلاش برای مصونیت دانش پزشکی دارویی هند؛
۳. حفاظت از تنوع زیستی در هند تحت وزارت محیط و جنگل و فراهم نمودن مکانیسم دسترسی و تضمین منافع عادلانه منافع ناشی از استفاده از منابع بیولوژیکی و دانش سنتی مرتبط؛
۴. اهمیت تحصیل درآمد در قرن بیست و یکم و عدم تنافی آن با حقوق بشر؛
۵. لزوم توجه به مناطق روستایی و دورافتاده و اهمیت داشتن نشانه‌های جغرافیایی، دانش سنتی، منابع ژنتیکی و فولکلور و شناخت میراث فرهنگی هند؛
۶. توجه به

1. See: Manish, 2014: 55.

2. Human Resource Development Group.

3. Council of Scientific & Industrial Research (CSIR).

4. Available at: <http://www.tkdil.res.in/tkdil/angdefault/common/Abouttkdil.asp?GL=Eng>.

5. See: Graham, 2017: 157.

6. Available at: http://cmai.asia/pdf/National_IPR_Policy_12.05.2016.pdf.

تمهید سازوکارهای حمایت از دانش سنتی در ایران ... / الله وکیل جزی و دیگران ۷۳

صنعتگران کسب و کارهای کوچک و مناطق روستایی از طریق کمپین‌های متناسب با کاربران انواع گیاهان، دارندگان دانش سنتی و فولکلور؛ ۷. توجه به پتانسیل قابل توجهی که در جغرافیای وسیع هند در دست سازه‌های اقوام مختلف برای تحقیق، ترویج و استفاده از دانش سنتی منحصر به فرد هند و ارتقاء دانش سنتی با مشارکت مؤثر دارندگان این دانش وجود دارد؛ ۸. لزوم توسعه محدوده کتابخانه دیجیتالی دانش سنتی (TKDL) و افزایش زمینه‌های کاری آن به منظور امکان تحقیق و توسعه بیشتر و امکان استفاده مراکز تحقیقاتی بخش خصوصی از این ظرفیت.

۲- حمایت از دانش سنتی در ایران

۲-۱- پیشینه موضوع

به موازات اقداماتی که صاحبان دانش سنتی برای حفظ و اشاعه دانش سنتی در طول سالیان متمادی داشته‌اند، قانون‌گذار کشور ما نیز در مواردی به موضوع دانش سنتی اشاراتی داشته است؛ از جمله در ماده ۲ قانون حمایت از حقوق مؤلفان، مصنفان و هنرمندان مصوب سال ۱۳۴۸ در ذکر آثار مورد حمایت در بند ۱۰ به اثری ابتکاری که بر مبنای فرهنگ عامه (فرهنگ مردم) یا میراث فرهنگی و هنری ملی پدید آمده باشد، اشاره کرده است. همچنین، در بند ۱۱ ماده ۲۷ قانون انجمن ده و دهبانی مصوب ۱۳۵۳/۱۲/۲۵ در بیان وظایف انجمن ده به اهتمام در تنظیم جغرافیای تاریخی و شناسنامه ده، جمع‌آوری قصه و افسانه‌ها و رسوم و سنت‌ها و شعر و آهنگ‌های محلی با استفاده از راهنمایی‌های بخشدار و افراد آگاه محلی و دیگر مقامات مربوط اشاره شده است. پس از آن، در هیچ‌یک از مقررات بعدی مربوط به حقوق مالکیت فکری ایران، یعنی قانون ترجمه و تکثیر کتب و نشریات و آثار صوتی مصوب سال ۱۳۵۲ و قانون حمایت از پدیدآورندگان نرم‌افزارهای رایانه‌ای مصوب سال ۱۳۷۹ و قانون ثبت اختراعات، طرح‌های صنعتی و علائم تجاری سال ۱۳۸۶ نشانه‌ای آشکار از توجه مقنن به موضوع دانش سنتی دیده نمی‌شود، ضمن آنکه در چهارچوب موافقت‌نامه مادرید در زمینه جلوگیری از نصب نشانه‌های مبدأ مجهول که دولت ایران در سال ۱۳۸۲ به آن پیوسته است. همچنین موافقت‌نامه لیسبون در خصوص حمایت از اسامی مبدأ و ثبت بین‌المللی آنکه دولت ایران در سال ۱۳۸۳ به آن ملحق شده است تا حدودی ظرفیت حمایت از دانش سنتی دیده می‌شود. همچنین عضویت ایران در

کنوانسیون مبارزه با بیابان‌زایی در سال ۱۳۷۵ گام نسبتاً مؤثری بوده است. کنوانسیون سازمان ملل متحد برای مبارزه با بیابان‌زایی^۱ می‌تواند بستری را برای استفاده از دانش سنتی فراهم آورد.^۲ برای نخستین بار واژه دانش سنتی توسط مقنن در ماده ۲ قانون حفاظت و بهره‌برداری از منابع ژنتیکی کشور مصوب سال ۱۳۹۶ به کار گرفته شده و وظیفه شناسایی، نگهداری، ثبت، حفاظت، پایش و احیای منابع ژنتیکی و دانش سنتی مرتبط با آن‌ها به دستگاه‌های مجری قانون محول شده است.

با توجه به ضرورت وجود قانون ملی برای حفاظت از این میراث ارزشمند و به‌منظور شناسایی، حفاظت، توسعه و بهره‌برداری از دانش سنتی، جلوگیری از هرگونه استفاده ناروا، حمایت از حقوق دارندگان و بیان شیوه‌های تجاری‌سازی و تقسیم منافع حاصل از بهره‌برداری تجاری، تصویب قانون حمایت از دانش سنتی ایران در چهارچوب نظام حقوق مالکیت فکری ضرورت دارد. بر این مبنا، تدوین «لایحه حمایت از دانش سنتی» در دستور کار شورای سیاست‌گذاری مالکیت فکری قرار گرفته است.^۳ با این وجود به نظر می‌رسد بهتر است اصلاحات لازم در لایحه جامع حقوق مالکیت فکری اعمال گردد.

۲-۲- وضعیت موجود

نظام فعلی حقوق مالکیت فکری ایران با چالش‌های بسیاری از جمله فقدان مدیریت منسجم و خلأهای قانونی مواجه است. به‌رغم اینکه ایران در زمینه حقوق مالکیت صنعتی در حوزه قانون‌گذاری و اجرا سابقه زیادی دارد و حدود شصت سال پیش به کنوانسیون پاریس ملحق شده است، لیکن در خصوص موضوع دانش سنتی، به‌عنوان یکی از مصادیق حقوق مالکیت فکری، مقررات قانونی کامل وجود ندارد و در لایحه جامع حمایت از حقوق مالکیت فکری ایران نیز به آن پرداخته نشده است. در اسناد فرا دستی کشور نیم‌نگاهی به موضوع دانش سنتی دیده می‌شود. در ماده ۱۰۹ قانون برنامه چهارم توسعه اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی کشور، بررسی و گردآوری نظام‌یافته تاریخ شفاهی، گویش‌ها و لهجه‌ها، آداب و رسوم و عناصر فرهنگ

1. United Nations to Combat Desertification(UNCCD).

2. See: Browns, 2005: 163.

3. Available at: <https://www.isna.ir/news/95081712065>.

ملی و بومی کشور مورد توجه قرار گرفته است و در تبصره ۲ بندپ ماده ۷۲ قانون برنامه ششم توسعه وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی موظف گردیده است نسبت به تهیه فهرست فرآورده‌ها و داروهای سنتی و گیاهی کشور اقدام نماید. قطعاً قوانین ملی با توجه به ماهیت و تنوع و تکرر این دانش می‌توانند نسبت به قواعد بین‌المللی پیشرو باشند؛ هرچند به باور برخی، قانون‌گذاری در سطح ملی به‌تنهایی کارآمد نیست و باید در سطح بین‌المللی اقدامات الزام‌آوری صورت گیرد.^۱ این در حالی است که از امتیازات کشورهای درحال توسعه نسبت به کشورهای توسعه‌یافته، بهره‌مندی این کشورها از منابع غنی دانش سنتی و لزوم حمایت بیشتر از آن است. روشی که کشور هند با اقدام نسبتاً به‌موقع توانسته است از آن استفاده نماید و از منافع اقتصادی و اجتماعی آن بهره‌مند شود. نمونه‌های ساده‌ای نیز از توجه به دانش سنتی در ایران وجود دارد؛ برای نمونه: در یک پژوهش انجام‌شده، مشخص شده است که کشاورزان خراسان با روشی تحت عنوان آب رنگ کردن افزون بر حفظ خاصیت قلیایی خاک و حفظ حاصلخیزی آن، باعث ترمیم خاک و جلوگیری از گسترش بیابان می‌شوند.^۲ در کشور ما دانش سنتی مرتع‌داری و مدیریت بهینه مراتع، ازجمله قرق مراتع و جنگل‌ها و جدا کردن گله‌های دام از هم و بذرافشانی مراتع ازجمله راه‌های جلوگیری از گسترش بیابان بوده است.^۳

۲-۳- اقدامات پیش رو

ازجمله اهداف نظام حمایت از دانش سنتی، می‌توان به جلوگیری از سوءاستفاده از دانش سنتی (مفهوم فراتر از شیوه‌ی عرفی آن) اشاره کرد که عمده‌تاً برای مقاصد تجاری و اقتصادی و بدون رضایت و مشارکت مالی دارندگان این منافع صورت می‌گیرد. همچنین به اشتراک داشتن منصفانه و عادلانه مزایای ناشی از استفاده از دانش سنتی و تشویق و حمایت از ایجاد و نوآوری مبتنی بر سنت (تجاری و غیرتجاری) از دیگر اهداف این نظام حمایتی است. نظام حقوق مالکیت فکری کشور ایران، در راه حمایت از دانش سنتی مسیری طولانی در

۱. نک: غلام‌دخت و زاهدی، ۱۳۹۲: ۱۳۲.

۲. نک: منتصری و دیگران، ۱۳۹۴: ۱۶۵.

۳. نک: فرهادی، ۱۳۷۳: ۱۶.

پیش رو دارد. در حقیقت، ایران در حمایت از دانش سنتی در آغاز راه قرار دارد و بدیهی است که برای قانون‌گذاری و اجرا در این حوزه از نگاه تطبیقی بهره‌گیری نماید. الگوی هند به دلایلی می‌تواند برای ایران مفید باشد؛ ۱. هند و ایران به لحاظ تاریخی و فرهنگی، ارتباطات و نزدیکی زیادی دارند. آداب‌ورسوم و نگرش‌ها و تفکرات مبتنی بر فرهنگ شرقی در دو کشور حاکم است و بسیاری از مصادیق دانش سنتی در هر دو کشور دارای مبنای مشترک است؛ ۲. نظام حقوقی هر دو کشور از حقوق نوشته تبعیت می‌کند و سیستم قانون‌گذاری و اجرا در هر دو کشور قرابت‌های زیادی دارد؛ ۳. هر دو کشور جزء کشورهای در حال توسعه هستند و در این زمینه نیز اهداف مشترکی را در واپیو و در کمیته IGC دنبال می‌کنند؛ ۴. هر دو کشور از سیستم متمرکز اداری و اجرایی تبعیت می‌کنند؛ ۵. بررسی‌ها نشان می‌دهد کشور هند در حمایت از دانش سنتی در طول چند دهه گذشته موفق بوده و توانسته است منافع اتباع خود را در ثبت اختراعات مبتنی بر دانش سنتی در کشورهای دیگر تضمین نماید. البته لازم است این تجربیات متناسب با ساختار حقوقی و فرهنگی و اجتماعی جامعه ایران بومی شود و به مرحله اجرا درآید. بر مبنای واقعیت‌های موجود جامعه، اگر بخواهیم تجربه کشور هند را در این زمینه مورد استفاده قرار دهیم، لازم است اقدامات زیر تحت عنوان سازوکارهای حمایت از دانش سنتی در نظر گرفته شود:

۲-۳-۱- پیش‌بینی بسترهای قانونی

وجود مبانی قانونی کامل و متقن در جهت تبیین جایگاه دانش سنتی ایران و پیش‌بینی آن در لایحه جامع حقوق مالکیت فکری از ضرورت جدی برخوردار است. در خصوص ضرورت طراحی نظام خاص حمایت از دانش سنتی در ایران، اتفاق نظر وجود دارد و قواعد متفرقه موجود در قوانین، از دانش سنتی حمایت کامل را نمی‌کند و لازم است قانون مستقل حمایت از دانش سنتی به تصویب برسد و یا دست‌کم در لایحه جامع حقوق مالکیت فکری، بخش مستقلی به حمایت از دانش سنتی اختصاص یابد. بررسی‌های انجام‌شده نیز گویای آن است که کشورهای توسعه‌یافته حمایت از دانش سنتی را بیشتر در چهارچوب قوانین

ثبت اختراع خود پیش‌بینی کرده‌اند، لیکن کشورهای در حال توسعه بیشتر تمایل دارند برای حمایت از دانش سنتی به سمت طراحی نظام خاص^۱ حرکت کنند.^۲ هرچند هند نزدیک بیست سال است موضوع حمایت از دانش سنتی را به‌طور جدی دنبال می‌کند و از ظرفیت موجود در قانون ثبت اختراعات خود، اصلاحی سال ۲۰۰۲ بهره‌گیری کرده است، با وجود این با چالش فقدان قانون جامع و خاص حمایت از دانش سنتی مواجه است.^۳ نکته دیگری که خلأ آن در نظام حقوقی ثبت اختراعات ایران دیده می‌شود این است که در رویه فعلی ثبت اختراع که در حقوق ایران از نظام اعلامی تبعیت می‌کند بر روی تقاضاهای ثبت اختراع مبتنی بر دانش سنتی کنترلی صورت نمی‌گیرد و ضابطه‌ای هم در این مورد وجود ندارد؛ بنابراین به منظور پرهیز از ثبت اختراعات مبتنی بر دانش سنتی بدون رعایت حقوق مالکان دانش سنتی، باید فرایند اخذ مجوز یا اخذ رضایت یا ایجاد مشارکت با مالکان مذکور نیز طراحی و پیش‌بینی گردد.

گرچه در طرح ثبت اختراعات که به مجلس شورای اسلامی ارائه شده هر دو نظام ثبت اعلامی و پیش‌آزمون در نظر گرفته شده است، لازم است در ارائه اظهارنامه‌های ثبت اختراع که به هر میزان متضمن استفاده از دانش سنتی باشد، متقاضیان ثبت اختراع ملزم شوند منشأ و مبدأ تحصیل دانش سنتی را افشاء نموده و مستندات مربوط به رضایت صاحبان (متولیان) این دانش را برای ثبت اختراع ارائه نمایند. از آنجاکه به نظر می‌رسد مقنن به دنبال تصویب قانون جامع حمایت از مالکیت فکری ایران (کتاب اول حمایت از مالکیت ادبی و هنری و کتاب دوم حمایت از مالکیت صنعتی) می‌باشد، لازم است موضوع دانش سنتی در یک بخش مستقل شامل تعاریف، مالکان و حقوق آن‌ها، موارد حمایت، فرایندهای اجرایی و استثنائات در کتاب دوم قانون (حقوق مالکیت صنعتی) در نظر گرفته شود تا قانون از جامعیت لازم برخوردار باشد. همچنین می‌توان در تصویب آیین‌نامه‌های اجرایی مربوط به این قانون، موضوع شکل‌گیری ساختار اجرایی و روش ثبت و مدت و نحوه حمایت از مالکان دانش سنتی ... از روش‌های اجرایی پیش‌گفته در حقوق کشور هند استفاده کرد.

1. Sui-Generic.
2. See: Christoph, 2010: 92.
3. See: Babu, 2018: 180.

۲-۳-۲- تمهید مقدمات اجرایی

دانش سنتی با آداب و رسوم، فرهنگ، اعتقادات و باورهای بافت عمومی جامعه، به ویژه روستائیان درهم تنیده است. ثبت و ضبط اطلاعات مربوط به مبانی و جزئیات این دانش که در طول قرون و اعصار شکل گرفته و تعیین مالکان و حقوق آن‌ها از اهمیت و پیچیدگی زیادی برخوردار است. دانش سنتی در قیاس با دیگر اقسام حقوق مالکیت معنوی نیازمند توجه بیشتری از سوی دولت‌هاست؛ زیرا از ویژگی‌های این دانش آن است که دارندگان آن دیرتر به منافع ناشی از ساماندهی حمایت نائل می‌شوند و نوعی عدم همکاری به واسطه تردید در تضمین منافع برای آنان به وجود می‌آید. سیستم اجرایی هند تا حدود زیادی توانسته است این همکاری را از سوی مالکان دانش سنتی به همراه داشته باشد. از این رو، مستندسازی اطلاعات مربوط به دانش سنتی به عنوان یکی از مراحل حساس و طولانی در فرآیند حمایت به شمار می‌آید. با توجه به نقش جوامع بومی و محلی به عنوان مالکان حقیقی این دانش در جمع‌آوری و حفاظت و بهره‌مندی از منافع آن، یکی از بهترین راهکارهای موجود استفاده از ظرفیت بزرگ آن‌ها در این امر است. تجربه موفق کشور هند در فعال نمودن کمیته‌های محلی مدیریت دانش سنتی که تاکنون به تعداد ۱۳۹۸۳۱ کمیته رسیده است^۱ می‌تواند الگوی مفیدی برای این امر باشد.

این موضوع در کشور ما از طریق فعال نمودن سازمان‌های مردم‌نهاد^۲ افزون بر افزایش مشارکت مردم در بهره‌مندی از منافع اقتصادی و اجتماعی آن و افزایش حس تعلق محیطی مردم، کاهش تصدی‌گری دولت را نیز به همراه دارد؛ البته با توجه به حساسیت‌های قومی و محلی، ارتقاء آگاهی‌های عمومی و تعیین و اعلام مصادیق آن دسته از دانش‌های سنتی که در حوزه عمومی^۳ قرار گرفته توسط نهاد مجری از اهمیت زیادی برخوردار است.

نکته مهم دیگر در این زمینه، راه‌اندازی سامانه ثبت و طبقه‌بندی اطلاعات دانش سنتی است. تجربه موفق هند در ایجاد کتابخانه دیجیتالی دانش سنتی و پیشنهاد وایبو به منظور استفاده دیگر کشورها از الگوی مذکور^۴ نوعی حرکت به سمت استانداردسازی این روش در میان کشورهای

1. Available at: <http://nbaindia.org/content/20/35/1/bmc.html>.

2. Non-Governmental Organization (NGO).

3. Public Domain.

4. Available at: https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_1049.

تمهید سازوکارهای حمایت از دانش سنتی در ایران ... / الله وکیل جزئی و دیگران ۷۹

عضو واپیو به شمار می‌آید. در شرایط فعلی، مستندات قانونی حداقلی مبنی بر جمع‌آوری اطلاعات اولیه مربوط به دانش سنتی در چهارچوب اجرای مفاد ماده ۷۲ قانون برنامه ششم توسعه وجود دارد و می‌توان تا زمان تصویب نهایی قانون جامع مالکیت فکری از این ظرفیت استفاده کرد. از دیگر برنامه‌های مهم در این حوزه ارتباط ادارات ثبت اختراع ایران با سامانه‌های ثبت اختراع کشورهای دیگر در چهارچوب معاهده همکاری ثبت اختراع^۱ است تا از سوءاستفاده از ثبت اختراعات مبتنی بر دانش سنتی ایران جلوگیری شود. روشی که کشور هند به کمک آن توانسته اختراعات متعددی را که ناقض حقوق دانش سنتی این کشور بوده است، ابطال نماید.

۲-۳-۳- دیگر اقدامات

افزون بر موارد مهم گفته‌شده، با استفاده از تجربیات عملی کشور هند به نظر می‌رسد اقداماتی که در ادامه مطرح می‌گردد نیز برای تسریع در حمایت از دانش سنتی ایران لازم باشد.

وجود برنامه جامع یا نقشه راه مالکیت فکری در کشور؛ رشد اقتصادی کشورها درگرو توسعه مبادلات تجاری بین‌المللی است و برای عضویت در سازمان تجارت جهانی پذیرش موافقت‌نامه تریپس اجتناب‌ناپذیر است. پس از انعقاد موافقت‌نامه تریپس در سال ۱۹۹۴ بیشتر کشورهای جهان به مرور اقدام به اعمال تغییرات قانونی و ساختاری در نظام حقوقی خود نموده‌اند. کشور ما نیز در حوزه حقوق مالکیت صنعتی اقداماتی از این دست داشته است که الحاق به موافقت‌نامه مادرید (۱۳۸۲) و معاهده لیسیون (۱۳۸۳) و تصویب قانون ثبت اختراعات، طرح‌های صنعتی و علائم تجاری در سال ۱۳۸۶ از جمله این موارد بوده است. با وجود این به نظر می‌رسد جامع‌نگری و اقدامات هماهنگ و یکپارچه در جهت ارتقاء نظام حقوق مالکیت فکری ایران وجود ندارد. یکی از دلایل موفقیت هند در این زمینه، وجود برنامه جامع حمایت از حقوق مالکیت فکری است. دولت هند در سال ۲۰۱۶ برنامه ملی حمایت از حقوق مالکیت فکری خود را ابلاغ کرده است و بر مبنای آن نسبت به پیگیری برنامه‌های عملیاتی اقدام می‌نماید.

فرهنگ‌سازی و ارتقاء آگاهی جامعه از ارزش اقتصادی بالقوه‌ای که دانش سنتی به همراه دارد، از جمله برنامه‌های اولویت‌دار دستگاه‌های ذی‌ربط است. باید ابزارهای مختلفی که قادر

1. Patent Cooperation Treaty (PCT).

به ارزیابی اقتصادی دانش سنتی در جامعه هستند، توسعه یابند و همکاری و مشارکت شرکت‌های دانش‌بنیان نیز در این حوزه جلب شود. این عرصه مجال ورود حوزه‌های مختلف علمی و اجتماعی خواهد بود.

تهیه خروجی‌های متعدد از سامانه مستندسازی اطلاعات دانش سنتی، به منظور اطلاع‌رسانی عمومی به مردم و انتشار آن به‌عنوان دانش ارزشمند پیشین می‌تواند افزون بر فرهنگ‌سازی برای احترام به دانش سنتی جوامع محلی، تضمین حقوق مالکان این دانش و جلوگیری از سوءاستفاده دیگران را به همراه داشته باشد.

پیش‌بینی ساختار اجرایی توانمند برای مدیریت حمایت از دانش سنتی: در زمینه حمایت از دانش سنتی، مشخصاً دو حوزه سیاست‌گذاری و مدیریت کلان و اجرا وجود دارد. در الگوی اجرایی هند سیاست‌گذاری و مدیریت کلان به شکل متمرکز در اختیار دولت قرار دارد و اجرا در پهنه وسیع کشور و در چهارچوب کمیته‌های محلی به مردم سپرده شده است. به نظر می‌رسد در کشور ما نیز با توجه به ساختار اجرایی مبتنی بر تقسیمات کشوری، لازم است تمرکز مدیریت و برنامه‌ریزی حمایت از دانش سنتی در اختیار یک مرجع ملی (ترجیحاً وزارت صنعت، معدن و تجارت) قرار داشته باشد و اجرای آن از جمع‌آوری و ورود اطلاعات و ارزیابی و ثبت و حفاظت و همچنین صدور مجوزهای مربوط به ثبت اختراعات و تعیین و پرداخت حقوق مالکان با مشارکت صاحبان دانش سنتی انجام پذیرد. استفاده از ظرفیت شوراهای اسلامی روستاها به نمایندگی جوامع محلی در این زمینه می‌تواند مؤثر باشد.

اقدامات حمایتی حاکمیت: حاکمیت در وضع مقررات و ایجاد ساختار اجرایی و اعمال هماهنگی بین بخشی و ارتباطات بین‌المللی (از جمله ایفای نقش فعال در کمیته بین‌الدولی منابع ژنتیک، دانش سنتی و فولکلور در واپسو) در زمینه حمایت از دانش سنتی نقش مهمی به عهده دارد. همچنین با توجه به مالکیت جمعی دانش سنتی^۱ باید فرآیند حمایت به‌گونه‌ای تدوین شود که در بهره‌مندی دارندگان و مالکان دانش سنتی تبعیض و نارضایتی به وجود نیاید و توزیع عادلانه منافع صورت گیرد تا حداکثر مشارکت در این حمایت از سوی آنان شکل گیرد. افزون بر آن با ارائه

آموزش‌ها و مشاوره‌های لازم، برگزاری همایش‌ها و نشست‌ها و برنامه‌های آموزشی، تهیه پیش‌نویس قراردادهای مورد نیاز در زمینه استفاده از دانش سنتی و بسترسازی و همکاری در ثبت و ضبط اطلاعات، می‌تواند نقش حمایتی تسریع‌کننده‌ای در جامعه داشته باشد.

۳- نتیجه‌گیری

در این پژوهش نخست مفهوم دانش سنتی و قرابت‌های آن با نظام حمایت از نشانه‌های جغرافیایی، حمایت از نمودهای فرهنگ عامه (فولکلور) و حمایت از تنوع زیستی بررسی گردید و سپس تجربه کشور هند در خصوص حمایت از دانش سنتی به عنوان یکی از کشورهای موفق و فعال در این زمینه مورد مطالعه قرار گرفت و بر مبنای آن سازوکارهای اجرایی حمایت از دانش سنتی در ایران بررسی گردید. نظام حمایت از نشانه‌های جغرافیایی، کنوانسیون تنوع زیستی، نظام حمایت از نمودهای فرهنگ عامه (فولکلور) و کنوانسیون مبارزه با بیابان‌زایی، هر یک در درون خود ظرفیت‌هایی برای حمایت از دانش سنتی را به همراه دارند و تا زمانی که نظام خاص حمایت از دانش سنتی طراحی و پیاده‌سازی نشده است، می‌توان از این حداقل‌ها استفاده کرد. با توجه به جهانی شدن حقوق مالکیت فکری و رشد سریع مبادلات فرهنگی و تجاری بین کشورها، حمایت بین‌المللی از دانش سنتی بیش از مقررات داخلی کشورها اهمیت دارد؛ لیکن تنوع مصادیق و نظرات بیشمار و متفاوت کشورهای جهان و تضاد منافع کشورهای توسعه‌یافته و در حال توسعه در این زمینه باعث شده است که سازمان جهانی مالکیت فکری تاکنون به معاهده الزام‌آوری در خصوص حمایت از دانش سنتی دست نیابد. استفاده از روح حاکم بر مذاکرات و پیش‌نویس‌های کمیته بین‌الدولی منابع ژنتیک، دانش سنتی و فولکلور و همچنین تجربیات دیگر کشورها از جمله هند می‌تواند در طراحی و اجرای نظام حمایت از دانش سنتی ایران مفید واقع شود. از ویژگی‌های برجسته‌ای که نظام حقوقی و اجرایی هند در زمینه حمایت از دانش سنتی از خود بروز داده و می‌تواند در کشور ما مورد استفاده قرار گیرد، عبارتند از: اعمال تغییرات لازم در قانون ثبت اختراعات هند در سال ۲۰۰۲ به منظور انطباق با قواعد تریس؛ طراحی و ایجاد ساختار حمایت از دانش سنتی و تنوع زیستی در سه سطح سازمان ملی، شوراهای ایالتی و کمیته‌های محلی؛ ایجاد کتابخانه دیجیتالی دانش سنتی با طبقه‌بندی

پیشرفته؛ ابلاغ برنامه ملی مالکیت فکری هند و استفاده از همه ظرفیت‌های ممکن برای توسعه هماهنگ نظام مالکیت فکری.

اقدام نسبتاً به‌هنگام هند در ورود به این عرصه باعث گردید شمار بسیاری از اختراعات ثبت‌شده در کشورهای دیگر که بدون رعایت حقوق دانش سنتی هند صورت گرفته است، توسط نظام دانش سنتی هند باطل گردد.

از جمله اقدامات لازم برای حمایت از دانش سنتی در ایران با استفاده از تجربیات کشور هند، می‌توان به این موارد اشاره کرد: اعمال اصلاحات لازم در لایحه جامع حقوق مالکیت فکری مرتبط با حمایت از دانش سنتی (به منظور خودداری از طی مسیر طولانی وضع قانون جداگانه و جامعیت قانون مالکیت فکری)؛ ایجاد ساختار اجرایی لازم برای مدیریت و اجرای نظام حمایتی با بینش استفاده حداکثری از مشارکت مالکان دانش سنتی؛ طراحی سازوکار جمع‌آوری اطلاعات و مستندسازی دانش سنتی ایران و ایجاد پایگاه داده کامل و جامع در این زمینه؛ پیش‌بینی سازوکار ارتباطی بین نظام ثبت اختراعات و نظام حمایت از دانش سنتی به منظور تضمین حقوق مالکان دانش سنتی در ثبت اختراعات داخلی و بین‌المللی؛ طراحی و اجرای برنامه‌های حمایتی دولت از قبیل اطلاع‌رسانی، فرهنگ‌سازی، آموزش و کمک‌های مادی و معنوی به مالکان دانش سنتی؛ وضع قوانین و مقررات و ساختار لازم برای ایجاد پایگاه داده و ثبت و ضبط اطلاعات به منظور دسترسی سریع و شفاف به اطلاعات و تعیین مالکین دانش سنتی. مدیریت راه‌اندازی و حفظ اطلاعات این پایگاه‌های داده در اختیار مرجع ملی مالکیت فکری قرار خواهد داشت. همچنین نظام حمایتی باید راهکارهای افساء جزئیات دانش سنتی و الزامات مربوط به محدودیت‌های کاربران در این زمینه را نیز تدوین نماید.

کتابنامه

الف- کتب و مقالات

الف-۱: فارسی

- حبیبیا، سعید و غلامحسین معتمدی (۱۳۸۵)، «حمایت از دانش سنتی به عنوان یکی از اجزای مالکیت فکری»، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، دوره ۷۲، شماره ۰، صص ۱۲۳-۱۶۲.
- حبیبیا، سعید (۱۳۸۶)، «چالش‌های جدید حقوق مالکیت فکری»، فصلنامه حقوق، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، دوره ۳۷، شماره ۴، صص ۳۷-۶۴.
- زاهدی، مهدی و عمید محمدی (۱۳۹۴) «چالش‌های حمایت از نشانه‌های جغرافیایی در حقوق ایران، چالش‌ها و فرصت‌ها»، فصلنامه دیدگاه‌های حقوق قضایی، دوره ۲۰، شماره ۶۹، صص ۶۷-۹۶.
- ساعدوکیل، امیر (۱۳۸۸)، حمایت از مالکیت فکری در سازمان جهانی تجارت و حقوق ایران، چاپ دوم، تهران: مجد.
- سالمی قمصری، مرتضی (۱۳۸۷)، «دانش بومی بهداشت خاک و توان بخشی زمین در ایران، نقدی بر کتاب کشتکاری و فرهنگ»، فصلنامه علوم اجتماعی، دوره ۱۵، شماره ۴۰، صص ۱۱۷-۱۳۹.
- شهاب‌الدین، علی؛ ناصر عزیزی و احمد مؤمنی‌راد (۱۳۹۲)، «حمایت از تنوع زیستی و دانش سنتی در نظام جهانی مالکیت فکری»، مجله حقوقی بین‌المللی، دوره ۳۰، شماره ۴۹، صص ۲۳۳-۲۶۲.
- غلام‌دخت، سمیرا و مهدی زاهدی (۱۳۹۲)، «بررسی ایجاد بستر مناسب حمایت از طب سنتی در نظام حقوق مالکیت فکری»، فصلنامه حقوق پزشکی، دوره ۷، شماره ۲۴، صص ۱۰۱-۱۳۸.

- فرهادی، مرتضی (۱۳۷۳)، فرهنگ یاریگری در ایران، جلد اول، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- منتصری، لیلا؛ محمدعلی زنگنه اسدی و ابوالقاسم امیر احمدی (۱۳۹۴)، «دانش بومی کاربرد عوارض ژئومورفولوژی (آبرنگ کردن) و نقش آن در حفظ آب و خاک»، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، دوره ۳۰، شماره ۴، صص ۱۵۰-۱۶۷.

الف-۲: لاتین

- Antons, Christoph (2010). "Sui Generis protection for plant varieties and traditional knowledge in biodiversity and agriculture: the international framework and national approaches in the Philippines and India", *Indian journal of law and technology*, Vol. 6, pp. 89-139.
- Chambers, Robert (1987). *Rural development; Putting the First*, New York: Wiley.
- Gebru, AMAN (2017). "The Global Protection of Traditional Knowledge: searching for the Minimum Consensus", *The John Marshall Review of Intellectual Property Law*, Issue 1, Vol. 17, pp. 43-90.
- Graham, Dutfield (2017). "TK unlimited: The emerging but incoherent international law of traditional knowledge protection", *The Journal of World Intellectual Property*, Issue 5-6, Vol. 20, pp. 144-159.
- Gurdial, S. Nijar (2013). "Traditional Knowledge Systems, International Law and National Challenges: Marginalization or Emancipation", *The European Journal of International Law*, Vol. 24, No. 4, pp.1205-1221.
- Jessica, Browns; Nora Mitchell & Michael Beresford (Eds) (2005). *The Protected Landscape Approach Linking Nature, Culture and Community*, UK: IUCN, Gland, Switzerland and Cambridge.
- Kloppenburg, J. & D. Kleinman (1988). «seeds of controversy: national property versus common heritage», in Jack Kloppenburg, J. (ed.), *Seeds and Sovereignty: The Use and Control of Plant Genetic Resources*, Chapel Hill, NC: Duke University Press, pp. 173-203.
- Margo A., Bagley (2019). "The Fallacy of Defensive Protection for Traditional Knowledge", *Washburn Law Journal*, Vol. 58, pp. 323-363.
- Pomata, G. (2017). "Medicinal Formulas and Experiential Knowledge in the Seventeenth-Century Epistemic Exchange between China and Europe", *Isis*, Vol. 108, No.1, pp. 1-17.
- Pratibha, B; S Sanjeev & B.S Dhillon (2004). "The Protection of Plant

Varieties and Farmers' Rights Act of India", *CURRENT SCIENCE*, Vol. 86, No. 3, pp. 392-398.

- Pushpa Kumar, Lakshmanan (2018). «Implementation of the Convention on Biological Diversity and Its Protocols in India», *Locating India in the Contemporary International Legal Order*, New Delhi: Springer, part of Springer Nature 2018, pp. 275-306.
- Rajesh, Babu R. (2018). «Protection of Traditional Knowledge and Expressions of Folklore: Locating India in the Global Framework», S. Burra and R. Rajesh Babu (eds.), *Locating India in the Contemporary International Legal Order*, New Delhi: Springer (India) Pvt. Ltd, pp. 151-183.
- Robinson, Daniel.F; Ahmed Abdel-latif & Pedro Roffe (2017). *Protection Traditional Knowledge*, London: Routled Publication.
- Sen, Saikat & Raja Chakraborty (2014). "Traditional knowledge digital library: a distinctive approach to protect and promote Indian indigenous medicinal treasure," *Current Science*, Vol. 106, No, 10, pp.1340-1343.

ب- وبسایت(های) اینترنتی

- «Biodiversity/ Traditional Knowledge: Practical & Regional Experiences» (9 sept 2019), V. Lakshmi Kumaran & Managing Partner (2012). Available at: <https://www.unescap.org/sites/default/files/trips2012-lakshmi3.pdf>.
- «Documenting Traditional Knowledge A Toolkit», WIPO (2017). Available at: https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_1049.pdf.
- «The Protection of Indigenous Peoples' Rights over Lands and Natural Resources Under the Inter-American Human Rights System», S. James Anaya & Robert A. Williams Jr (2001). Available at: <https://scholar.law.colorado.edu/articles/846>.
- «The Protection of Traditional Knowledge: Draft Articles» (9 sept 2019), Available at: https://www.wipo.int/meetings/en/doc_details.jsp?doc_id=416956.
- «WHY AND HOW TO PROTECT TRADITIONAL KNOWLEDGE AT THE INTERNATIONAL LEVEL» (9 sept 2019), MARISELLA OUMA (2016). Available at: https://www.wipo.int/edocs/mdocs/tk/en/wipo_iptk_ge_2_16/wipo_iptk_ge_2_16_presentation_11ouma.pdf.